

Op zoek naar de verteller van volksverhalen

Een bekend schilderij van Louis Katzenstein uit 1892 toont ons de grondleggers van het volksverhaalonderzoek, de gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm, op bezoek bij de sprookjesvertelster Dorothea Viehmann, in haar eenvoudige, landelijke woonkamer met rondlopende kippen. De afgebeelde situatie geeft goed de algemene voorstelling weer dat de Grimms hun sprookjes 'uit de mond van het eenvoudige volk' opgetekend hebben.

Deze voorstelling strookt echter niet met de werkelijkheid.¹ De Grimms trokken niet met hun notitieboek het land door, maar noteerden in hoofdzaak hun sprookjes uit de mond van welopgevoede jonge dames uit hun directe burgerlijke omgeving of kregen ze via tussenpersonen toegestuurd. Een belangrijk deel van hun informanten had bovendien een Franse achtergrond (Rölleke 1985). Verder excerpeerden de Grimms vlijtig de literatuur.

Wat de veldwerksituatie op het schilderij van Katzenstein betreft: het is weliswaar niet uitgesloten dat de Grimms Dorothea Viehmann een enkele keer thuis hebben bezocht, maar in de regel ontvingen ze haar toch in hun eigen huis in Kassel. Mevrouw Viehmann kreeg dan voor haar verhalen een kop koffie, een glas wijn en wat geld. De Grimms waren haar ook niet zelf op het spoor gekomen. Het waren Julie en Charlotte Ramus, de dochters van dominee Charles François Ramus, predikant van een Franse gemeente in Kassel, die haar ontdekt en naar de Grimms hadden doorgestuurd (Friderici 1969). De gezusters Ramus maakten deel uit van de kring van burgerlijke informanten die voor de Grimms sprookjes verzamelden. De op dit schilderij afgebeelde situatie is dan ook bepaald niet typerend voor de manier waarop de Grimms te werk gingen, maar ze geeft wel precies weer wat in brede kring over het 'veldwerk' van de gebroe-

---

¹ De Grimm-onderzoeker Ludwig Denecke betreurt daarom de frequente weergave van het schilderij van Katzenstein, 'das gelegentlich sogar als zeitgenössisch bezeichnet wird!' (Denecke 1971, 68).

De gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm
op bezoek bij de sprookjesvertelster Dorothea Viehmann.

Gravure naar een schilderij van Louis Katzenstein (1892).

ders Grimm werd en wordt gedacht.

De Grimms zijn zelf in hoge mate verantwoordelijk voor deze mythevorming rond hun veldwerk. In de diverse voorwoorden tot de *Kinder- und Hausmärchen* (KHM) wekken ze namelijk sterk de suggestie dat zij er zelf met hun notitieboek op uit getrokken zijn en in verschillende streken van het land de vertellers benaderd hebben.² Daarbij blijft de burgerlijke herkomst van hun informanten onvermeld, evenals het feit dat diverse sprookjes uit literaire bronnen zijn overgenomen. Aan één verteller, die bepaald niet representatief is voor hun informanten, besteden de Grimms daarentegen uitzonderlijk veel aandacht, namelijk de reeds genoemde boerin Dorothea Viehmann (Grimm 1815, Vorrede). Zij is daardoor sterk beeldbepalend geworden voor de informanten van de Grimms en daarmee tevens voor hun veldwerk.

Voor de Grimms was Dorothea Viehmann de ideale verteller. Ze woonde op het platteland, behoorde tot het eenvoudige volk, was niet meer zo jong, vertelde goed en - hetgeen voor hen heel belangrijk was - ze had een goed geheugen. Wie denkt dat de mondelinge overlevering geen lange tijdspanne kan beslaan, die zou mevrouw Viehmann maar eens moeten horen vertellen, zo merken ze in hun voorwoord op. Zij vertelt haar sprookjes altijd op dezelfde manier en corrigeert zichzelf direct als ze een fout maakt.³

Voor de Grimms waren dit goede geheugen en deze neiging om vast te houden aan een bepaalde versie van een verhaal van essentieel belang. Zij interesseerden zich namelijk niet zozeer voor het vertellen en de vertellers, maar voor de historische inhoud van de verhalen. Ze waren oudgermanisten die in sprookjes en sagen primair een interessante bron zagen voor de kennis van de oude Duitse, germaanse, heidense cultuur. Aansluitend bij de romantische theorieën in hun tijd gingen zij er van uit dat ieder volk een eigen ziel heeft die zich het zuiverst uit in de taal en poëzie, de liederen en verhalen.

---

² Gesammelt haben wir an diesen Märchen seit etwa dreizehn Jahren, der erste Band, welcher im Jahre 1812 erschien, enthielt meist was wir nach und nach in Hessen, in den Main- und Kinziggegenden der Grafschaft Hanau, wo wir her sind, von mündlichen Überlieferungen aufgefaßt hatten (Grimm 1819, Vorrede).

³ Wer an leichte Verfälschung der Überlieferung, Nachlässigkeit bei Aufbewahrung, und daher an Unmöglichkeit langer Dauer, als Regel glaubt, der müßte hören, wie genau sie immer bei derselben Erzählung bleibt und auf ihre Richtigkeit eifrig is; niemals ändert sie bei einer Wiederholung etwas in der Sache ab, und bessert ein Versehen, sobald sie es bemerkt, mitten in der Rede gleich selber (Grimm 1815, Vorrede).

De volkeren hebben in de loop van de tijd hun oorspronkelijke taal en poëzie gedeeltelijk verloren door de opkomst van het christendom en de ontwikkeling van een rationalistische cultuur. Vooral de hogere standen hebben zich door de ontwikkeling van een eigen elitecultuur vervreemd van hun oorspronkelijke cultuur, die we dan ook in haar zuiverste vorm nog zouden kunnen aantreffen bij de lagere sociale standen, met name de plattelandsbevolking. In deze visie bevatten sprookjes de restanten van germaanse mythologische verhalen over ontstaan en inrichting van de wereld. Als mythologische elementen in sprookjes beschouwen de Grimms die elementen die ook in oudere heidense literatuur zoals de Edda voorkomen en verder alles wat niet in overeenstemming is met het christelijke geloof, zoals toverij, de bezieling van de natuur, sprekende bomen en dieren, de geestenwereld enz. Deze mythologische deeltjes noemen ze in hun commentaar de splinters van een kapotte edelsteen die alleen door een scherp oog kunnen worden waargenomen.⁴ De inhoud van sprookjes en andere volksverhalen wordt hierdoor een wetenschappelijk belangrijke bouwsteen voor de reconstructie van de Duitse en andere germaanse en indogermaanse mythen.

Daarnaast kenden de Grimms aan de sprookjes ook een belangrijke literaire en opvoedkundige waarde toe omdat ze eenvoudige natuurlijke situaties weergaven die een ieder kon navoelen.

Tenslotte hadden deze oude verhalen voor hen ook een cultuurpolitieke dimensie. In het politiek versnipperde en door Frankrijk overheerste Duitsland kreeg oud, gemeenschappelijk Duits cultuurbezit een samenbindende functie. Het was deze combinatie van cultuurhistorisch interessante inhoud, reconstructie van heidense mythologie, literaire waarde en nationalisme die aan het verzamelen van sprookjes en later ook van sagen een geweldige stimulans gaf en tot in deze eeuw een grote invloed op het internationale volksverhaalonderzoek heeft uitgeoefend. De *Kinder- und Hausmärchen* vormen niet alleen het begin van een niet aflatende stroom sprookjes- en sagenbundels in Duitsland en andere landen, maar ook, door het commentaar dat de Grimms vanaf de tweede druk in 1819 aan de afzonderlijke sprookjes toevoegden, het startpunt van het wetenschappelijk verhaalonderzoek.

---

⁴ Bolte & Polívka (1932) 244. Dit commentaar verschijnt eerst als bijlage bij het tweede deel van de KHM (1815) en wordt in 1822 en 1856 in uitgebreidere vorm apart gepubliceerd. Het wordt later verder uitgewerkt door Johannes Bolte en Georg Polívka.

De reconstructie van de heidense mythologie vormt in de loop van de negentiende eeuw echter steeds minder de enige, wetenschappelijke inspiratiebron van deze verzamelingen. Andere wetenschappelijke theorieën over de oorsprong en herkomst van sprookjes dienden zich aan. Zo zouden volgens Theodor Benfey de sprookjes teruggaan op didactische boeddhistische verhalen die langs literaire weg, onder andere via de *Duizend en een nacht* naar Europa gekomen zijn (Benfey 1859). Terwijl men er aanvankelijk, waarschijnlijk onder invloed van de Europese taalkunde, van uitging dat sprookjes een exclusief produkt van de germaanse, respectievelijk indo-europese volkeren waren, moest dit idee in de tweede helft van de negentiende eeuw worden bijgesteld toen uit antropologisch onderzoek bleek dat ook de zogenaamde primitieve volkeren vergelijkbare sprookjesachtige verhalen kenden. Sprookjes werden vervolgens als de restanten van een universele, primitieve cultuurfase van de mensheid opgevat.⁵ Rond de eeuwwisseling werden ook meer psychologisch georiënteerde theorieën ontwikkeld, die sprookjes verklaarden uit angstdromen of psychische processen (Dorson 1968, 187-201).

De blik van de sprookjesverzamelaars en -onderzoekers bleef tot in de twintigste eeuw sterk gericht op het verhaal als een statisch relict van vroegere cultuur. Men zag in sprookjes, sagen en andere verhaalvormen niet de eigentijdse, individuele uitingsvorm van een verteller. Dus ook voor de verteller zelf interesseerde men zich niet. Deze had slechts waarde als anoniem doorgeefluik van culturele relicten. De consequentie van deze benadering is dat verhalen waarin men geen restanten van interessante oudere cultuurverschijnselen herkent, zoals grappige verhalen en moppen, als waardeloos worden beschouwd en dus niet de moeite van het optekenen waard. Pas in deze eeuw bevrijdde het internationale volksverhaalonderzoek zich geleidelijk van deze beperkte benadering. Ook het Nederlandse verhaalonderzoek heeft vanaf het begin van de negentiende eeuw tot in onze tijd sterk onder invloed van deze uitgangspunten gestaan, met als gevolg dat we over de praktijk van het dagelijks vertellen en over andere genres dan de traditionele sagen en sprookjes slecht geïnformeerd zijn.

De wetenschappelijke belangstelling voor volksverhalen ontstond in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw in het kader van het mythologisch onderzoek (Dekker 1978). Onder invloed van

---

⁵ Zie voor een overzicht van de verschillende sprookjestheorieën: Dekker (1983).

vooral Duitse mythologen zoals de Grimms en F.J. Mone probeerden de vroege Nederlandse mythologen gebruik te maken van sprookjes en sagen voor de reconstructie van de Nederlandse godenleer. De Groninger oudheidkundige en archeoloog Nicolaus Westendorp (1773-1836) was de eerste die hiervoor zelf volksverhaalmotieven uit de mond van informanten optekende. Hij gebruikte dit materiaal om, naar aanleiding van een prijsvraag van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (1822), een beeld van de Nederlandse heidense godsdienst te schetsen (Westendorp 1830). Het ging hem in tegenstelling tot zijn Duitse collega's uitsluitend om de motieven, niet om de verhalen als literair produkt en cultuurpolitisiek middel. Zijn veldwerk resulteerde ook niet in een verhalenverzameling. De latere Nederlandse mythologen die in het voetspoor van Westendorp eveneens van verhaalmotieven gebruik wilden maken, bleken veelal zelfs nauwelijks in staat om informanten te vinden, laat staan verhalen te noteren. Hun uitsluitend mythologische belangstelling was niet sterk genoeg om de barrière van het doen van veldwerk te overwinnen.

Het is geen toeval dat in Friesland die barrière het eerst doorbroken werd. Hier heerste sterk het gevoel dat de Friese taal en cultuur door Holland bedreigd werden. Een van de oprichters van het Friese Genootschap voor Taal en Letterkunde (1844), T.R. Dykstra (1820-1862), verzamelde als eerste serieus sprookjes. Voor hem waren sprookjes bouwstenen voor de reconstructie van de Friese mythologie. Dit wetenschappelijke doel stond geheel ten dienste van Dykstra's streven naar behoud en versterking van de Friese cultuur. Hij wilde ermee aantonen dat 'da forfaers nawt sokke rûwe wylden wieren, als somliken hia wol ôfmielid hadde' (Dykstra 1847). In tegenstelling tot veel van zijn tijdgenoten was Dykstra ook van de literaire waarde van sprookjes overtuigd was. Desondanks lukte het hem maar slecht om zelf verhalen te noteren. De mensen begonnen al gauw te lachen als hij ze naar verhalen vroeg en hielden dan hun mond. Hij vond zelf ook dat hij beter met boeken dan met mensen overweg kon. De meeste door hem verzamelde sagen en sprookjes, ongeveer honderd in totaal, kreeg hij via correspondenten binnen na een oproep in het tijdschrift *Iduna* van het Friese Genootschap. Die correspondenten fungeerden enerzijds als zegspersoon voorzover zij de verhalen opschreven die zij zelf kenden, anderzijds ook als verzamelaar door de verhalen van anderen op te tekenen.

Hoe zij dat precies deden is moeilijk na te gaan. Van Jacobus van Loon (1821-1903), een van de beste correspondenten van Dykstra,

weten we dat hij als enige de verhalen letterlijk uit de mond van zijn met name genoemde zegspersonen optekende en ze niet wenste te verfraaien. Dit leverde echter het typische probleem op dat Dykstra sommige verhalen van Van Loon niet in zijn collectie wilde opnemen omdat hij ze wegens hun 'moderne' of scabreuze inhoud als bron voor mythologisch onderzoek ongeschikt vond. Van Loon vermeldde, als enige van Dykstra's informanten, de namen en woonplaatsen van de vertellers, hetgeen wel diens goedkeuring kon wegdragen (Kooi 1984, 9-13).

Het plaatsen van dergelijke oproepen in tijdschriften en kranten werd in de tweede helft van de negentiende eeuw door diverse verzamelaars toegepast, onder andere door de Limburgse pastoor Henri Welters (1839-1887), de auteur van de eerste Nederlandstalige publikatie van volksverhalen (1876-1877) - in Duitsland waren er toen alleen al vijfhonderd sagenverzamelingen verschenen - en door de Fries Waling Dykstra (1821-1914) ten behoeve van zijn boek *Uit Friesland's Volksleven* uit 1895-1896 dat ongeveer vierhonderd sprookjes, sagen en humoristische verhalen bevatte. Deze twee belangrijkste negentiende-eeuwse verzamelingen van volksverhalen - internationaal gezien heel erg laat - waren niet het resultaat van mythologisch onderzoek, maar van de opkomende belangstelling voor de in de ogen van de auteurs verdwijnende cultuur van de eigen regio. Welters beschouwde ze als 'paarlen uit den goeden ouden tijd, als uitingen vooral van het Limburgsch karakter, stichtend, leerzaam en vermakelijk voor te dragen en dusdoende geschikt ons Limburg beter te doen kennen en meer te doen beminnen'. Waling Dykstra, die in zijn oproep in het Fries Volksblad (26-11-1888) vroeg om 'sprookjes in de trant van de Kinder- und Hausmärchen, uit den mond des volks opgetekend', heeft daarnaast ook zelf verhalen opgetekend, naar zijn zeggen precies zoals ze verteld werden, maar in zijn boek heeft hij ze wel in het Nederlands vertaald en stilistisch wat bijgeschaafd. Voor Waling Dykstra, die van de pen moest leven, waren de verhalen overblijfselen van een verdwijnende regionale cultuur die kenmerkend was voor de aard en het karakter van de bevolking. Hierdoor is zijn selectie van de verhalen veel breder dan die van de mythologen: ook humoristische en plaats- en persoonsgebonden verhalen worden door hem gepubliceerd.

Helaas werd deze verbreding van de selectie niet doorgezet in de twintigste-eeuwse verhaalverzamelingen. Dit hangt nauw samen met de blijvende historische gerichtheid van de verzamelaars, met name

hun idee dat het volksverhaal primair zijn waarde ontleende aan de cultuurhistorisch interessante inhoud. De verteller en de meer triviale verhaalgenres bleven hierdoor grotendeels buiten beeld, ook in de latere collecties die uit zuiver wetenschappelijke motieven tot stand kwamen.

Eerste aandacht voor de verteller

Dat we zo nu en dan toch iets vernemen over de vertellers van de verhalen hebben we deels te danken aan de invloed van het internationale volksverhaalonderzoek, deels aan het feit dat sommige verzamelaars om min of meer toevallige, individuele redenen zich minder strikt aan het geijkte patroon hielden. We zagen dit laatste al bij Jacobus van Loon die ook verhalen zonder mythologisch interessante inhoud letterlijk wenste te noteren. We zien dit ook gebeuren in de eerste nationaal opgezette verhalenverzameling van de taalkundige G.J. Boekenoogen (1868-1930) die zich in archief van het P.J. Meertens-Instituut bevindt. In 1893 en 1894 plaatste hij diverse oproepen in kranten en tijdschriften om hem sagen en sprookjes toe te sturen. Enkele honderden mensen uit alle delen van het land stuurden hem materiaal toe, niet alleen sagen en sprookjes, maar ook grappige verhalen en moppen, liederen en kinderspelen. Onder deze correspondenten bevond zich één verzamelaar van bijzondere kwaliteit, de arts C. Bakker (1863-1933) in Broek in Waterland. Net als Boekenoogen ging het hem primair om de cultuurhistorische inhoud van de verhalen. Hij moest dan ook evenals Boekenoogen regelmatig een zekere teleurstelling overwinnen als de inhoud van de door verzamelde verhalen in zijn ogen triviaal was. 'Ik voel dan ook wel eens', zo schrijft hij in 1901 aan Boekenoogen, 'de lust bij me opkomen om ze maar niet meer te boekstaven, maar als ik dan bemerk dat ze oude trekjes bevatten dan denk ik laat ik mij er maar overheenzetten en ze noteeren, wie weet waar het goed voor is' (brief 24 november 1901).

Aan deze houding hebben wij ook een interessante collectie schuine moppen te danken die Bakker als student in Leiden heeft horen vertellen. In 1899 schreef hij aan Boekenoogen: 'Aangezien de oogst van sprookjes niettegenstaande het uitleenen uwer boeken tot dusver nihil is zal ik mij maar weer eens nederzetten om wat triviale moppen op te schrijven voorzoover ik die uit mijn herinnering kan

opdiepen. Ik hoop dat U daardoor geen verkeerden dunk van mijn persoon zult krijgen. Ik heb ze in mijn studententijd bij massa's gehoord en kan het niet helpen dat ik ze niet vergeten heb. Niet dat ik er zooveel genoeg in heb maar wel omdat er misschien een goede ondergrond in te vinden is zal ik ze maar weer meedeelen' (brief 28 november 1899).

Bakker verzamelde vele jaren achtereen niet alleen de verhalen, maar ook de liederen, rijmpjes, spreekwoorden en zegswijzen, raadsels in de omgeving van Broek in Waterland. Zijn patiënten vormden een belangrijke categorie zegspersonen. Omdat hij een drukke praktijk had, schreef hij de verhalen 'in haast' op en gaf ze 'onopgesmukt' weer zoals hij ze gehoord had. Het aardige hierbij is dat hij soms ook stukjes gesprek tussen hem en zijn vertellers aan de verhalen vooraf liet gaan wat in het Nederlandse volksverhaalonderzoek lange tijd een unicum bleef. Zo laat Bakker zijn belangrijkste verteller Schuurman op de volgende wijze een verhaal inleiden: 'Ja, jij houdt maar vol. Weet je niks? Weet je er nog gien eentje. Ja ik weet er nog wel ien maar die was me eigenlijk te kinderachtig om hem de vorige keer te vertellen. Maar ze zegge dat het waar ebeurd is maar ik loof het niet. In de Purmer moet je een boer ehad hewwe ...' (brief 17 november 1901). Bij een andere verteller geeft Bakker ook zijn eigen vragen weer, waardoor voor het eerst het later zo bekende beeld van het zogenaamde uitmelken van de verteller wordt gedocumenteerd: 'Heb je wel ers gehoord dat er bij Pietje Bruin klabouter-tjes uit de grond kwamen? Ja daar heb ik wel ers van gehoord (...) Heb je wel ers gehoord dat de kollen in een botermood [=botermand] varen? O ja dat heb me grootvader zelf gezien (...) Heb je wel ers van andere dingen gehoord van geesten in het gras of van nachtmerrie of zoiets?' (brief 2 april 1903).

Deze fragmenten geven goed de verhouding tussen Bakker en zijn zegspersoon weer, de situatie waarin de verhalen werden opgetekend en de houding van de verteller tegenover de inhoud van het verhaal. De vertelsituatie waarin Bakker zijn verhalen noteerde lijkt sterk op die van de latere verzamelaars die de verhalen uit het geheugen van hun vertellers te voorschijn moeten roepen.

Het heeft Bakker verscheidene jaren gekost om sprookjes en heksenverhalen in Broek in Waterland op het spoor te komen. In 1898 schreef hij aan Boekenooen: 'Het is mij nog niet mogen gelukken sprookjes en heksenverhalen machtig te worden. Misschien later, ik hoop nog steeds, want het Broeksche hooiwagenlied heb ik

ook eerst na vijf jaar gekregen' (brief 15 september 1898). Pas enkele jaren later, in 1901, kreeg hij deze verhalen voor het eerst te horen. Dit zou er op kunnen wijzen dat de vertellers tegenover Bakker aanvankelijk hun mond hebben gehouden.

Het zijn waarschijnlijk geen wetenschappelijke motieven die Bakker er toe gebracht hebben zijn veldwerk zo getrouw vast te leggen, maar gebrek aan tijd en misschien wel meer nog gewoon plezier in het weergeven van de vertelsituatie. Zo liet hij Boekenoogen volledig de vrije hand om de verhalen voor publikatie te bewerken.⁶

Een veel bewustere aandacht voor de verteller zien we enkele decennia later bij de Groningse verhaalverzamelaarster E.J. Huizenga-Onnekes (1883-1956). In een oud opschrijfboekje met het jaartal 1804 trof zij een aantal sprookjes aan van de huisnaaister Trijntje Soldaats die zij, op aanraden van de letterkundige Herman Poort die de verhalen prachtig vond vanwege de 'naïeve volksfantasie' en de 'kinderlijke verteltoon' (Huizenga 1927), in 1927 integraal publiceerde in *Het boek van Trijntje Soldaats*. De vondst van dit opschrijfboekje bracht haar er vervolgens toe om ook zelf verhalen te gaan verzamelen. In 1930 publiceerde zij een tweede sprookjesboek, *Het boek van Minne Koning*, genoemd naar haar beste sprookjesverteller Minne Koning van wie ze ruim tien sprookjes heeft genoteerd. Dat noteren deed ze 'haastig...om de spontane, bekoorlijke wijze van vertellen zoo getrouw mogelijk te behouden'. Het gaat hier niet meer uitsluitend om de oude trekjes in volksverhalen, maar ook om de esthetische waarde van de verhalen die in de woorden van Poort aantonen 'dat het Groningsche volk niet zóó rampzalig van verbeelding en dichterlijken zin ontbloot is als door den vreemdeling veelal gemeend wordt'. Deze grotere aandacht voor de verteller is esthetisch bepaald en beperkt zich tot sprookjes omdat hieraan meer artistieke waarde wordt toegekend dan aan de andere verhaalgenres.

De woorden van Poort vertonen overigens een sterke gelijkenis met de zojuist geciteerde uitspraak van de Fries T.R. Dijkstra (1847) en komen eveneens voort uit het gevoel van achterstelling van de eigen provinciale cultuur bij de dominante Hollandse cultuur.

De publikatie van beide sprookjesbundels hing samen met de toene-

---

⁶ Boekenoogen publiceerde in het tijdschrift *Volkskunde* tussen 1900 en 1910 alleen een aantal cultuurhistorisch interessante verhalen (in totaal 134). Van de optekeningen van Bakker maakte hij meer schrijftaal en hij liet consequent alle gegevens over de vertellers inclusief de stukjes gesprek weg. Alleen plaats en jaar van optekening werden vermeld.

mende belangstelling in het internationale sprookjesonderzoek voor stijl en structuur van het sprookje en de persoon van de sprookjesverteller. Zo werd in de publikaties van de Sprookjescommissie van de Russische geografische vereniging rond 1910 al betrekkelijk veel aandacht besteed aan de individuele vertellers als correctie op het vroegere idee van het anonieme, scheppende volk. Men ging het gehele repertoire van individuele vertellers noteren en kreeg oog voor de situatie waarin en de manier waarop ze hun verhalen vertellen. Ook de toehoorders komen langzamerhand in beeld en daarmee de sociale context waarin het vertellen plaatsvindt. Het vroegste voorbeeld van een studie die geheel gewijd is aan een bepaalde sprookjesvertelster is die van de Rus Mark Asadowskij uit 1926. Hij ging er van uit dat het sprookje een kunstwerk is met een artistieke bedoeling die stijl, structuur en inhoud bepaalt. Zo is het sprookje in Siberië in hoge mate beïnvloed door de vele landlopers die door middel van het vertellen van sprookjes bij de boerenbevolking onderdak en maaltijden probeerden te krijgen. Hun sprookjes hebben vaak een enorme omvang door de vele spannende episodes, verwickelingen en epische herhalingen. De sprookjes van de sprookjesvertelster Natalja Ossipowna Winokurowa waren daarentegen zeer sober, hetgeen voortkwam uit haar belangstelling voor de psychologische drijfveren van de sprookjesfiguren.

De studie van Asadowskij werd gevolgd door een niet aflatende stroom vertellersmonografieën uit tal van Europese landen en daarbuiten.⁷ Door deze benaderingswijze werden de onderzoekers geconfronteerd met de werkelijkheid van het vertellen en werd inzicht verkregen in het vertelproces. Men ontdekte dat vertellers niet uitsluitend passieve doorvertellers waren van de verhalen die ze gehoord hadden, maar dat er ook creatieve vertellers waren die hun sprookjes aanpassen aan de wensen van de toehoorders en aan de vertelsituatie. Die verschillen waren er ook ten aanzien van het repertoire: sommige vertellers hadden een beperkt repertoire van ongeveer twintig sprookjes, anderen kenden wel meer dan honderd sprookjes. Ook de indirecte rol van de toehoorders wordt langzamerhand duidelijker: de vertellers konden zich niet onttrekken aan hun verwachtingspatroon

---

⁷ Voor Duitsland met name Gottfried Henssen. Henssen legde in 1935 en 1936 het repertoire van Egbert Gerrits vast op de geluidsband en maakte filmopnamen van de wijze waarop Gerrits vertelde. Egberts Gerrits was Nederlander van geboorte, zijn repertoire bevat Nederlandse elementen. Vgl. voor Hongarije: Degh (1962).

en aan hun goed- en afkeuring van de vertelde verhalen.

Dit meer op de verteller gerichte onderzoek beperkte zich echter weer in hoofdzaak tot het sprookje als het artistiek meest boeiende genre. Grappige verhalen en sagen kwamen duidelijk op de tweede plaats. Voor andere verhaalgenres bestond nauwelijks belangstelling omdat hun inhoud als te triviaal of te erotisch werd beschouwd.

De aandacht voor de persoon van de verteller en de artistieke kant van het sprookje bleef in Nederland beperkt tot de publikatie van de beide sprookjesbundels van mevrouw Huizenga-Onnekes.⁸ Dat andere Nederlandse verzamelaars niet op deze lijn doorgingen, heeft enerzijds te maken met het feit dat het vertellen van sprookjes voor de Tweede Wereldoorlog waarschijnlijk al een zeldzaamheid was. Anderzijds zal ook het ontbreken van stimulansen vanuit een wetenschappelijke discipline, met name de volkskunde, daar debet aan zijn geweest.

De verzamelingen van het P.J. Meertens-Instituut

In Nederland kreeg de volkskunde pas in 1934 enige organisatorische basis door de instelling van de Volkskundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, de voorloper van de latere afdeling Volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut. De taak van deze commissie was gedurende vele jaren beperkt tot het vervaardigen van verspreidingskaarten van culturele verschijnselen ten behoeve van de reconstructie van oude cultuurgebieden.⁹ De gegevens hiervoor werden verzameld door middel van vragenlijsten die jaarlijks aan ongeveer 1.000 over het gehele land verspreide correspondenten verstuurd werden (Volkskundevragenlijsten 1989). Toen in 1959 de eerste aflevering van de volkskunde-atlas verscheen was een van de punten van kritiek uit Vlaanderen, dat het hiervoor gebruikte Nederlandse vragenlijstmateriaal onvolledig was geweest (Peeters 1960). De aflevering was gewijd aan sagenmotieven zoals de weerwolf, de

---

⁸ Jan de Vries besteedde in zijn in 1929 gepubliceerde bundel opstellen, *Het sprookje*, nauwelijks aandacht aan de verteller. Wel pleitte hij voor een zo getrouw mogelijke weergave van inhoud en stijl van de vertelde sprookjes.

⁹ De kaarten werden gepubliceerd in de *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België*. Tussen 1959 en 1969 verschenen dertig kaarten met commentaar. Zie over de ideeën die aan dergelijk atlas erk ten grondslag lagen: Voskuil (1984).

wilde jacht en dergelijke. Intensief speurwerk naar sagen in de mondeling overlevering in een deel van Vlaanderen sinds 1943 had echter al een veelvoud van de Nederlandse vragenlijstgegevens opgeleverd. Omdat ook de volgende afleveringen aan sagenmotieven gewijd zouden zijn en men het sagenonderzoek tot geheel Vlaanderen wilde uitbreiden, werd besloten ook in Nederland een grote zoekactie naar sagenmotieven te starten.¹⁰ Hiertoe werd gebruik gemaakt van regionale verzamelaars die aanvankelijk voornamelijk geworven werden onder de correspondenten van de volkskunde-atlas. Deze dienden vertrouwd te zijn met de streek en dialect te spreken. Ze moesten in iedere plaats in een straal van 25 kilometer rond hun woonplaats een drietal vertellers proberen te bezoeken. Ze konden daarbij gebruik maken van een lijst van sagenmotieven. Op deze wijze moest heel Nederland in korte tijd bewerkt worden zodat de verspreidingskaarten getekend konden worden. De verhalen moesten zij in een verslag zo letterlijk mogelijk optekenen en naar het Volkskundebureau opsturen. Hiervoor ontvingen ze een onkostenvergoeding per verslag.

Al spoedig bleek dat dit project als atlasproject tot mislukken gedoemd was omdat te weinig geschikte verzamelaars gevonden werden. De ruim twintig verzamelaars die tussen 1962 en 1977 aan dit project meewerkten en in totaal zo'n 33.000 verhalen optekenden, waren bovendien meestal niet in staat de hun toegewezen gebieden geheel af te werken. Ook ging het verzamelen van de verhalen al spoedig een eigen leven leiden. Zo legden de verzamelaars meestal meer bezoeken in hun eigen woonplaats en directe omgeving af dan de vereiste drie. Het was natuurlijk ook gemakkelijker om in de eigen omgeving aan vertellers te komen. Sommige verzamelaars gingen behalve sagen ook grappige verhalen en sprookjes noteren. Vanuit het Volkskundebureau, waar men er van uit was gegaan dat deze verhalen niet meer verteld werden, werd dit krachtig aangemoedigd.

De oorspronkelijke opzet om zoveel mogelijke sagen in een groot gebied op te tekenen bleef echter wel zijn stempel op dit project drukken. Hierdoor bleef ook in dit project de verteller op de achtergrond, hoewel over hem meer gegevens werden genoteerd dan ooit. Zo moesten op ieder verslag naam, huidige en vroegere woonplaats, geboortedatum en -plaats, huidige en vroegere beroep, geboorteplaats

---

¹⁰ Zie over dit project het voorwoord van J.J. Voskuil in Heupers (1979) 7-16.

sen van de ouders alsmede de datum en duur van het bezoek worden ingevuld. Deze gegevens waren vooral van belang voor de interpretatie van het kaartbeeld. Later kwamen daar nog de godsdienst en persoonlijke bijzonderheden over de verteller bij.

De verzamelaars kregen het advies om in een plaats eerst contact op te nemen met iemand die de meeste inwoners kende: dominee, pastoor, gemeentesecretaris, onderwijzer of caféhouder.¹¹ Die moesten dan de namen en adressen van vertellers geven waarna de verzamelaars bij hen een eerste bezoekje aflegde om het doel van een en ander uit te leggen, een exemplaar van de motievenlijst af te geven en een definitieve afspraak te maken.

We hebben de indruk dat onze verzamelaars in de praktijk meestal toch wat anders te werk zijn gegaan.¹² Bij alle individuele verschillen kwam hun aanpak in hoofdzaak hierop neer dat zij begonnen in hun eigen woonplaats vertellers te zoeken en van die vertellers weer namen van andere vertellers toegespeeld kregen. In het bezit van de aanbeveling van de vorige vertellers zochten de verzamelaars de nieuwe vertellers op enz. Naarmate zij verder van hun woonplaats af kwamen, werd het in het algemeen moeilijker om aan vertellers te komen. De verzamelaars Kooijman, Krosenbrink en Wever stapten dan regelmatig een café binnen om daar te informeren naar oude mensen die nog wat konden vertellen. Wever zocht in de kranten naar mensen die 40, 50 of 60 jaar getrouwd waren, ging ze vervolgens feliciteren en vertelde dan de reden van zijn komst. Kooijman liet via zijn vertellers op grote schaal de motievenlijst verspreiden om aan nieuwe vertellers te komen. De verzamelaars hebben overigens niet steeds van deze lijst gebruik gemaakt. Heupers die in de wijde omgeving van Soest ruim 3.000 verhalen opgetekend heeft, laat de lijst, wanneer hij wat ervaring opgedaan heeft, achterwege, ook omdat die volgens hem soms de argwaan van de verteller opwekt. Hij beschrijft zijn techniek als volgt:

'Meestal begonnen wij te vragen, hoe zij hun jeugd hadden doorgebracht. Of zij hier geboren waren en of zij hier altijd hadden gewoond en of hun ouders en grootouders ook hier geboren waren. Verder, als het een echtpaar was, werd geïnformeerd of zij hier getrouwd waren en hoe zij elkander hadden leren kennen (een zeer

---

¹¹ Circulaire Volkskundebureau 1 maart 1962.

¹² In 1978 hebben wij alle toen nog in leven zijnde verzamelaars gevraagd om hun ervaringen op papier te zetten. Een aantal heeft dit gedaan.

dankbaar onderwerp). Dit waren weloverwogen onderwerpen, een basis waaruit zich haast altijd een onderhoudend en geanimeerd gesprek ontwikkelde. In de loop van het gesprek vroegen wij terloops naar andere dingen bijvoorbeeld of er vroeger in hun dorp heksen waren geweest, of er spoken rondgingen en of er 's avonds wel eens een tien-ureshond had rondgelopen en van lieverlede kwamen wij waar wezen wilden' (Heupers 1979, Inleiding, 21-25). Een beproefde methode die ongetwijfeld ook door andere verzamelaars zal zijn toegepast, ook al schrijven ze daar niet zo expliciet over.

De argwaan die Heupers noemt, was een belangrijke factor in dit werk, zeker in de jaren zestig. De meeste vertellers woonden op het platteland en zagen in de verzamelaars vaak mensen van de krant, de TV of belastingambtenaren. Ze vonden het ook wel vreemd dat iemand voor zaken als spokerij en toverij belangstelling had. Daar kwam nog bij dat in de verhalen vaak gebeurtenissen uit hun directe omgeving beschreven en namen genoemd werden. Mannen schijnen mededeelzamer geweest te zijn dan vrouwen.¹³ In deze collectie is het aantal mannelijke vertellers dan ook veel groter dan het aantal vrouwelijke vertellers.

De verzamelaars hadden de opdracht om de verhalen zo letterlijk mogelijk te noteren, niet zo zeer om de stijl van het verhaal te bewaren maar vanwege de inhoud. Sommigen probeerden zoveel mogelijk mee te schrijven, anderen maakten slechts korte aantekeningen. Thuis werden de verhalen in hun definitieve vorm uitgeschreven. De resultaten zijn uiteraard zeer verschillend.

Helaas hebben de verzamelaars geen gebruik gemaakt van de bandrecorder. De apparaten waren in die tijd nog onhanteerbaar groot en zouden beslist nog veel meer potentiële vertellers hebben afschrikt. Incidenteel zijn er trouwens bij sommige vertellers wel bandopnamen gemaakt door de medewerkers van het Volkskundebureau. De keuze hing van een aantal factoren af, in de eerste plaats van het vermogen van de verteller om een verhaal goed en volledig te vertellen. Als de verteller zelf duidelijk in de inhoud van het vertelde geloofde, vormde dat ook een aanbeveling. Belangrijk was verder of de verzamelaar de verteller in staat achtte zijn verhalen in aanwezigheid van de 'heren uit Amsterdam' te vertellen. Sommige vertellers waren hiertoe niet bereid.

---

¹³ Zie de Inleiding van A.J. Dekker in Kooijman (1988) 13. Ook Heupers heeft die ervaring (Heupers 1979, 23).

Tijdens de bandopnamen was de verzamelaar altijd als vertrouwenspersoon aanwezig. Hij leidde ook het gesprek dat overigens niet in z'n geheel op de band werd opgenomen. In principe kwamen alleen de verhalen op de band. De bandopnamen vertoonden in wezen dus dezelfde opzet als de verslagen die ook alleen maar de verhalen, niet het gesprek er omheen bevatten. Achteraf gezien jammer, maar wel een logisch uitvloeisel van de opzet van het project dat immers op de inventarisatie van sagenmotieven gericht was. Tijdens de latere bandopnamen werden meer stukken gesprek opgenomen. Dit hing samen met de toenemende verschuiving van atlasproject naar verhaalproject en de groeiende kennis van het volksverhaalonderzoek bij degenen die dit project begeleidden.

Betrouwbaarheid van het materiaal

De vraag rijst uiteraard in hoeverre deze verzamelingen betrouwbaar zijn. Om daarop een goed antwoord te kunnen geven dient deze vraag in een aantal aspecten te worden uitgesplitst.

Om te beginnen geeft de collectie van 33.000 verhalen geen volledig beeld van de Nederlandse verhaalschat. Er zijn veel gebieden waar geen verzamelaar actief geweest is en de meeste verzamelaars hebben zich conform de oorspronkelijke opdracht beperkt tot het afwerken van de lijst met sagenmotieven. Die lijst vulden ze uit eigen ervaring meestal nog wel wat aan, maar sprookjes, anecdoten, moppen en andere genres bleven bij de meesten buiten beeld. Alleen de Fries Dam Jaarsma (1914), die al een ervaren verzamelaar was voordat hij aan dit project begon mee te werken, heeft consequent ook sprookjes, anecdoten en moppen opgetekend, en wel zo intensief dat zijn verzameling ook wat deze genres betreft een betrouwbaar beeld geeft. De andere verzamelaars hebben de humoristische verhalen nauwelijks genoteerd, ook niet wanneer wij ze dat vroegen. Ze hadden er minder belangstelling voor of herkenden ze misschien niet eens als verhaal. Zeker de verhalen met scabreuze inhoud, zoals de moppen, zal men niet de moeite van het noteren waard gevonden hebben, als ze al verteld werden. Zo bleef Heupers volhouden dat in zijn streek geen grappige verhalen verteld werden. Een bezoek van Dam Jaarsma aan een verteller in het gebied van Heupers leverde onmiddellijk een aantal humoristische verhalen op. Heupers was iemand die echter meer geïnteresseerd was in heksen- en spokenver-

halen.¹⁴ Dit onderstreept nog eens hoe voorzichtig men moet zijn met beweringen van verzamelaars en zegspersonen dat er in hun gebied geen verhalen bekend zijn.

De verzamelaars werden trouwens zelf ook regelmatig met dergelijke beweringen geconfronteerd. Krosenbrink maakt melding van een hoofdonderwijzer in het plaatsje Markvelde die hem verzekerde dat daar geen enkel verhaal te vinden zou zijn. Bij onderzoek bleek het gebied echter vol vertellers te zitten. Kooijman heeft dezelfde ervaring. In een *Raad aan sagemvorsers* schrijft hij: 'Belt nooit aan bij een plaatselijke amateur-historicus. Hij weet alles van het dorp, waarin hij woont en wat hij niet weet, bestaat eenvoudig niet; gelijk de boer, die voor het eerst een giraf zag en, gezien de vreemdsoortigheid van dit dier, zijn bestaan ontkende ... Een amateur-historicus is iemand, die meer waarde hecht aan onbenullige bijzonderheden omtrent een slecht ontworpen familiewapen dan aan een levend en sterk volksverhaal' (Kooijman 1988, 9).

De verslagen van de verzamelaars geven ieder afzonderlijk niet het volledige sagenrepertoire van de bezochte vertellers weer. In het algemeen hebben de verzamelaars een verteller slechts eenmaal bezocht. Het is uitgesloten dat tijdens een enkel bezoek van een paar uur het gehele sagenrepertoire van een verteller kan worden vastgelegd. Ook het afwerken van een motievenlijst is niet afdoende. De verhalen schieten iemand doorgaans spontaan te binnen waarbij het ene verhaal het andere oproept; daarnaast kunnen de vragen van de verzamelaar en andere aanwezigen uiteraard ook verhalen oproepen. Er moet verder rekening gehouden worden met de negatieve invloed van de doorgaans onnatuurlijke vertelsituatie waarin de verteller aan een hem vreemde verzamelaar zijn verhalen moet vertellen en deze verzamelaar er op uit is om in een kort tijdbestek van enkele uren het gehele sagenreperatoire van de verteller te noteren. Daar komt tenslotte nog bij dat veel vertellers niet als geoefende, actieve vertellers gekenschetst kunnen worden, maar eerder als passieve vertellers, dat wil zeggen vertellers die de verhalen wel kenden, maar ze niet zelf frequent hebben doorverteld. Doordat in de verzamelperiode de sagen al lang niet meer tot de dagelijks vertelcultuur behoorden, moesten ze uit het geheugen van de vertellers tevoorschijn geroepen worden. Zoiets kost tijd.

---

¹⁴ Ik zelf bezocht twee vertellers van Heupers hetgeen eveneens anecdotische verhalen opleverde (zie hierover mijn inleiding op de bandopnamen in het derde deel van Heupers 1984, 272-276).

Het is een aantal keren voorgekomen dat verzamelaars vertellers bezochten die eerder door een collega-verzamelaar waren bezocht. De verslagen vertonen in deze gevallen altijd onderlinge verschillen. Ik heb dit zelf een aantal keren ervaren bij bezoeken aan vertellers die eerder door onze verzamelaars bezocht waren (Heupers 1984, 272-276). Ook wanneer wij samen met de verzamelaar naar een verteller gingen om diens verhalen op de band op te nemen, hoorden wij altijd weer nieuwe die niet in de eerder toegezonden verslagen voorkwamen.

De diverse verzamelingen kunnen mijns inziens echter wel een redelijk betrouwbaar beeld geven van de sagenschat in de diverse onderzochte gebieden. Dat beeld zal betrouwbaarder zijn naarmate er meer vertellers in een gebied bezocht zijn. Het is onwaarschijnlijk dat de vertellers in een streek telkens bepaalde verhalen niet zouden hebben verteld. Hun verslagen vullen elkaar dus aan en zorgen te zamen voor een redelijk volledig beeld.

Om dezelfde reden durf ik ook te stellen dat de verhalen niet uit de duim gezogen zijn. In theorie is het mogelijk dat een verteller een verhaal verzint of een verhaal uit een boekje navertelt, wat op zich zich best interessant is, als we dat dan maar ook weten. Dit risico loopt een verzamelaar als hij een verteller regelmatig bezoekt om alles uit hem te krijgen. Kroesenbrink sluit niet geheel uit dat hem dat wel eens overkomen is. Ook bij twee vertellers met een bijzonder groot repertoire, die door de Friese verzamelaar Ype Poortinga - overigens niet in het kader van dit project - in de jaren zeventig vele malen zijn bezocht, bestaat het vermoeden dat zij, om de verzamelaar ter wille te zijn, verhalen die zij lang geleden gehoord hadden, maar niet geheel rond konden krijgen, op creatieve wijze hebben aangevuld (Kooi 1984, 68-71). Omdat de verzamelaars van het Meertens-Instituut in het algemeen maar een enkel bezoek aflegden, is dit risico bij hun verslagen nauwelijks aanwezig. Dit risico van het spreken van onwaarheid is mijns inziens bij onderzoek dat zozeer gericht is op de reproductie van feitenmateriaal, namelijk verhalen, ook veel minder aanwezig dan bij onderzoek dat gericht is op de meningen van een persoon.

Een problematischer punt tenslotte betreft de mate waarin de vertellers zelf aan de inhoud van de sagen geloofden. In veel gevallen is deze vraag moeilijk te beantwoorden, alleen al vanwege het feit dat de verhalen niet alleen uit hun natuurlijke context, maar ook uit de context van het gesprek tussen verzamelaar en verteller zijn

gehaald. We beschikken alleen over de door de verzamelaar genoteerde sagenteksten waarin mogelijk allerlei informatieve 'franje' is weggelaten (Heupers 1984, 272-276). Die franje kan zowel sceptische opmerkingen van de verteller over de geloofwaardigheid van inhoud en strekking van de verhalen betreffen als verzekeringen dat het vertelde waar gebeurd is. We moeten er ook rekening mee houden dat vertellers niet altijd hun echte mening hebben willen geven. De angst om voor bijgelovig en ouderwets aangezien te worden, heeft zeker een rol gespeeld. Men zal ook het ene verhaal wel, het andere niet hebben geloofd. Er was bij de vertellers uiteraard ook twijfel aan de inhoud van het verhaal; die twijfel is groter naarmate de verteller verder van de gebeurtenis afstaat. Wat men zelf heeft meegemaakt, wordt uiteraard als waar ervaren.

Sommige verzamelaars hebben op ons verzoek hun mening over deze vraag gegeven. Wever in Groningen schat het aantal vertellers dat nog in de verhalen geloofde op ca. 30%, onder de katholieken aan de grens met Duitsland volgens hem wel 80%. Ook Krosenbrink stelt vast dat in specifiek katholieke gebieden het geloof in deze zaken veel sterker was dan hij vermoed had. In een analyse van ca. 3.500 toverijsagen kom ik zelf tot de conclusie dat, afhankelijk van de verzamelaar, 10 à 30% van de sagen eigen ervaringen betreft. Zo werden vertellers in hun jeugd nog wel door hun ouders voor bepaalde heksen en tovenaars gewaarschuwd; sommige hebben zelf heksen gepest of zijn zelf betoverd geweest. Vaak kennen zij gevallen van toverij die zich in hun eigen gezin of familie hebben voorgedaan. Honderden heksen en tovenaars worden ook met name genoemd. Ze woonden meestal in hun directe omgeving en behoorden soms tot de familie (Dekker 1987, 244-247). De hier gevolgde verzamelmethode laat echter niet toe om met grote zekerheid uitspraken te doen over de mening van de vertellers hierover.

Ondanks alle hier vermelde tekortkomingen die deze collectie vanuit de optiek van het huidige volksverhaalonderzoek heeft, betreft het uniek materiaal gaat dat, zeker in combinatie met historisch volkverhaalonderzoek, een goed beeld kan geven van bepaalde aspecten van de Nederlandse verhaalschat.

Vergelijkbaar met deze grootschalige inventarisatie is de verzameling van enkele duizenden verhalen die Ype Poortinga ongeveer in dezelfde periode, het begin van de jaren zeventig, in Friesland bijeen heeft gebracht. Ook Poortinga was er op uit om zoveel mogelijk verhalen, vooral sprookjes en grappige verhalen, uit de mondelinge

overlevering vast te leggen voordat ze definitief verdwenen zouden zijn.¹⁵ Een belangrijke vooruitgang ten opzichte van de verzameling van het P.J. Meertens-Instituut is dat hij de verhalen op de band vastlegde. Verder besteedde hij ook meer aandacht aan de sociale omgeving waarin zijn vertellers hun verhalen gehoord hadden, met name de vertellers die bij wie hij veel verhalen aantrof. Onder hen zijn twee 'meestertellers' die ieder ongeveer duizend verhalen wisten te vertellen. Overigens waren dit geen actieve vertellers die hun hele leven verhalen hadden verteld, maar eerder passieve vertellers die dankzij hun fenomenale geheugen de verhalen die zij ooit gehoord hadden, nog konden reproduceren.¹⁶

De beide hier beschreven grootschalige verzamelprojecten kunnen worden beschouwd als late en waarschijnlijk tevens als laatste pogingen om de traditionele verhaalgenres in Nederland te documenteren. De verhalen staan er centraal, niet het vertellen en de vertellers.

Nieuwe ontwikkelingen

In de jaren zeventig zijn vanuit het Meertens-Instituut enkele pogingen ondernomen om het volksverhaalonderzoek meer te richten op de verteller en het vertellen. Zo werden enkele bijeenkomsten van een groepje oude Drentse boeren en landarbeiders die bij elkaar kwamen om over vroeger te vertellen, volledig op de band vastgelegd. De sprookjes en sagen waren nauwelijks bekend, andere genres, zoals schuine moppen, verhalen over eigen belevenissen, stropen, oorlog en historische personen uit de directe omgeving domineerden. Aansluitend werd de beste verteller uit de groep, die ook een groot repertoire aan liederen bleek te kennen, thuis viermaal bezocht om een beeld te krijgen van de omvang van zijn repertoire.¹⁷

---

¹⁵ De verhalen zijn grotendeels gepubliceerd in de zevendelige serie *Fryske Folksforhalen* (1976-1982).

¹⁶ Poortinga schetst een fraai portret van deze vertellers in respectievelijk het tweede deel (*It fleanend skip*) en het derde deel (*De held en de draek*) van de reeks *Fryske Folksforhalen*. Zie over deze vertellers: Kooi 1984, 68-71. Elders beschrijft hij op basis van de mededelingen van ongeveer veertig zegslieden de vertelgelegenheden in Surhuisterveen (Poortinga 1984).

¹⁷ Ziekte en overlijden van de oude zegslieden alsmede andere prioriteitstellingen in mijn werkzaamheden maakten een eind aan dit project dat sterk het karakter van een proef had. Het materiaal is tot nu toe niet wetenschappelijk bewerkt.

Deze pogingen om verder te gaan dan alleen maar het noteren van losse verhalen van allerlei mensen, hangen nauw samen met nieuwe ontwikkelingen in het internationale volksverhaalonderzoek. Hierin vond in de jaren zestig en zeventig een grote verschuiving in de aandacht plaats van het verhaal naar het vertellen en van de tekst naar de context (Georges 1976, Honko 1985). Hierdoor kwamen tevens andere categorieën vertellers in beeld dan de kleine, steeds slinkende groep, meestal op het platteland woonachtige oude vertellers van de traditionele genres van sprookje, sage, grappig verhaal. Het vertellen van verhalen in het algemeen en de functie en betekenis ervan voor de verteller en de toehoorder kwamen centraal te staan. Daarmee verloren sprookje en sage hun monopoliepositie en werden de onderzoekers geconfronteerd met andere verhaalgenres die voorheen waarschijnlijk niet eens als verhaal herkend waren. In de Verenigde Staten ontwikkelt het onderzoek zich het sterkst in deze richting. Het bekendste voorbeeld van een niet traditioneel verhaalgenre is de personal narrative, het 'persoonlijke verhaal' over eigen ervaringen (Stahl 1977).

Vrijwel ieder mens bezit zijn eigen repertoire van persoonlijke verhalen, vaak zonder zich daarvan bewust te zijn. Niet iedere persoonlijke ervaring ontwikkelt zich tot een persoonlijk verhaal, alleen degene die de verteller de moeite van het regelmatig vertellen waard vindt en die ook voor de toehoorders in zekere mate interessant zijn. Persoonlijke verhalen fungeren dan ook als illustratie van het gedrag en karaktereigenschappen en normen van de verteller.

Het persoonlijke verhaal functioneert als verhaal grotendeels op dezelfde wijze als de traditionele genres. Het vertoont een vrij stabiele vorm en krijgt in de loop van de tijd een meer gepolijst karakter. De verteller moet immers, net zoals de sprookjes- en sagenverteller, er voor zorgen dat zijn verhaal goed overkomt bij zijn toehoorders. De Amerikaanse volkskundige Richard M. Dorson is bij zich zelf nagegaan hoeveel van deze verhalen hij er zelf op nahield. Hij kwam tot twaalf persoonlijke verhalen die zich voornamelijk afspelen in het academische milieu en humoristisch van aard zijn. Dorson vertelde deze verhalen bij allerlei gelegenheden. Hij bekende dat hij zich hierbij ook poëtische vrijheden, dat wil zeggen onwaarheden, veroorloofde om zijn verhalen verhaaltechnisch te verbeteren (Dorson 1977).

De persoonlijke verhalen kunnen over de meest uiteenlopende onderwerpen gaan. Zo betreffen die van de 98-jarige Amerikaanse

boer en smid verteller Homer Spriggs de manier van leven vroeger in een nog nauwelijks gecultiveerde omgeving (Hall 1977). Spriggs vertelt over gevaarlijke ontmoetingen met wilde dieren, ongelukken van mensen uit zijn omgeving, de ontoegankelijkheid van de natuur, een honderd jaar oude klok die hij bezit enz. Onder zijn verhalen zijn ook persoonlijke verhalen van zijn vader en grootvader, die dus al zijn overgeleverd aan een andere verteller en in strikte zin geen persoonlijke verhalen meer zijn. De verhalen houden voor deze verteller en zijn toehoorders de band met het pionier verleden in stand.

In plaats van op persoonlijke verhalen kan het onderzoek zich ook richten op die welke in een bepaalde sociale groep verteld worden. De Amerikaan James P. Leary onderzocht een groep opgeschoten blanke jongens van vijftien tot vijfentwintig jaar uit de lagere sociale milieus elkaar vertellen op straat, in bars en in dancings (Leary 1977). De verhalen gaan over hun ervaringen met drank en drugs, autorijden, vechtpartijen, vrouwen en allerlei bravourgedrag. Deze persoonlijke verhalen zijn binnen de groep van deze jongeren algemeen bekend. Centraal thema is de bijzondere hardheid, flinkheid, agressiviteit van de verteller. Volgens de onderzoeker helpen deze verhalen de jongelui zich een beeld te vormen van de eigen groep, van zichzelf en van de buitenwereld.

Daarnaast heeft het vertellen van deze verhalen meer in het algemeen ten doel om de verteller binnen de groep meer profiel te geven en zijn positie erin te versterken. Naarmate dergelijke verhalen meer in de groep bekend worden en vooral wanneer ze gemeenschappelijke ervaringen betreffen, versterken ze ook de solidariteit van de groep.

Persoonlijke verhalen kunnen nog meer functies vervullen, afhankelijk van de aard van de ervaringen. Albrecht Lehmann onderscheidt naast bovengenoemde functies van persoonlijke verhalen nog een geruststellende, kalmerende functie die het vertellen van negatieve ervaringen kan hebben (Lehmann 1978). Hij geeft daar een aantal voorbeelden van. Wanneer iemand in een conflict aan het kortste eind trekt, dan kan hij proberen in een persoonlijk verhaal deze negatieve ervaring te verzachten of zelfs in een persoonlijke overwinning om te zetten. Hij doet de werkelijkheid daarbij geweld aan. Het aardige is dat de toehoorders dit meestal wel beseffen, maar bereid zijn dit spel mee te spelen.

Uit een Amerikaans onderzoek naar een ander soort verhalen, over

verkrachtingen en berovingen in New York, blijkt dat deze dezelfde geruststellende functie te hebben (Wachs 1982). Deze verhalen vertonen een stabiele structuur. Het accent ligt op het negeren door het slachtoffer van allerlei verdachte omstandigheden, op het apatische gedrag van de omstanders en op de trucs van slachtoffers en misdadigers. De opstelling van de vertellers, voor een deel zelf slachtoffers, wordt niet beheerst door woede tegen de daders, maar door een zeker fatalisme en erkenning van eigen foute inschattingen van de situatie. Het vertellen van dergelijke verhalen is voor de slachtoffers een middel om hun psychisch evenwicht te herwinnen.

Behalve het persoonlijke verhaal zijn er nog andere verhaalgenres, waaraan het traditionele volkverhaalonderzoek tot nu toe nog weinig aandacht heeft besteed. Ik noem hier slechts de verhalen die in bepaalde bedrijfstakken (George en Dundes 1978 en Poulsen 1978) en binnen religieuze groeperingen (Kvideland 1989) verteld worden of door kinderen van diverse leeftijdsgroepen.¹⁸

Dit moderne volksverhaalonderzoek richt zich dus niet langer op vrijwel uitgestorven genres en oude mensen, maar op levende vertelculturen binnen tal van groepen. Dat betekent dat volop recht kan worden gedaan aan de diverse tot nu toe verwaarloosde aspecten van de verhalen zoals de structuur en betekenis, aan de vertelsituatie en de maatschappelijke context en vooral ook aan de vertellers zelf, hun geheugen- en verteltechniek en de betekenis die het vertellen voor hen en hun toehoorders heeft.

Literatuur

- Asadowskij, Mark, *Eine sibirische Märchenerzählerin*. (FF Communications 68). Helsinki, 1926.
- Benfey, Theodor, *Pantschatantra*. 2 dln. Leipzig, 1859.
- Bolte, Johannes & Georg Polívka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. 5 delen. Leipzig, 1912-1932.
- Dégh, Linda, *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft, dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung*. Berlin, 1962.
- Dekker, A.J., 150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek, *Volkskundig Bulletin* 4 (1978), 1-28.

---

¹⁸ Helmut Fischer beschrijft een onderzoeksproject in de Duitse stad Essen onder 845 kinderen van zes tot tien jaar. In totaal werden 1594 rijmen en liederen, 73 raadsels, 233 moppen en 310 schertsvragen opgetekend of op de band opgenomen (Fischer 1988). Zie voor een vergelijkbaar project in Polen: Simonides 1975.

- Dekker, A.J., De kunst van het interpreteren, *Volkskundig Bulletin* 9 (1983), 187-201.
- Dekker, A.J., Heksen en tovenaars in twintigste-eeuwse sagen. In: *Nederland Betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1987, 242-255.
- Denecke, Ludwig, *Jacob Grimm und sein Bruder Wilhelm*. Stuttgart, 1971.
- Dorson, Richard M. *The British Folklorists. A History*. London, 1968 (Hoofdstuk 6: The Savage Folklorists).
- Dorson, Richard M., The legend of the missing pajamas and other sad sagas, *Journal of the Folklore Institute* 14 (1977), 115-124.
- Dykstra, T.R., Frègen oer det Fryske folklibben, *Iduna* (1847), 75-80.
- Dykstra, Waling, *Uit Friesland's Volksleven van vroeger en later. Volksoverleveringen, volksgebruiken, volksvertellingen, volksbegrippen*. 2 delen. Leeuwarden, 1892-1896.
- Fischer, Helmut, Rätsel, Scherzfrage, Witz. Epische Kleinformen im Gebrauch sechs- bis zehnjähriger Kinder, *Fabula* 29 (1988), 73-95.
- Friderici, Robert, Wer entdeckte die Märchenfrau?, *Hessische Blätter für Volkskunde* 60 (1969), 166-167.
- Fryske Folksforhalen*. 7 delen. Baarn/Leeuwarden, 1976-1982.
- George, Victoria & Alan Dundes, The gomer. A figure of American hospital folk speech, *Journal of American Folklore* 91 (1978), 568-581.
- Georges, Robert A., From Folktales Research to the Study of Narrating, *Studia Fennica* 20 (1976), 159-168. (*Folk Narrative Research. Some Papers Presented at the VI Congress of the International Society for Folk Narrative Research*).
- Grimm, Brüder, *Kinder- und Hausmärchen*. Gesammelt durch die Brüder Grimm. 2 delen. Berlin, 1812-1815.
- Grimm, Brüder, *Kinder- und Hausmärchen*. Gesammelt durch die Brüder Grimm. 2de druk, Berlin, 1819.
- Hall, Jane Masi, Homer Spriggs: chronicler of Brummetts Creek, *Journal of the Folklore Institute* 14 (1977), 31-49.
- Henssen, Gottfried, *Überlieferung und Persönlichkeit. Die Erzählungen und Lieder des Egbert Gerrits*. Münster, 1951.
- Heupers, E., *Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe*. Van registers en commentaar voorzien door A.J. Dekker. 3 delen. Amsterdam, 1979, 1981, 1984.
- Honko, Lauri, Zielsetzung und Methoden der finnischen Erzählforschung, *Fabula* 26 (1985), 318-335.
- Huizenga-Onnekens, E.J. *Groninger Volksvertellingen*. Verzameld door E.J. Huizenga-Onnekens. Eerste deel: Het boek van Trijntje Soldaats. Met prenten en initialen, in hout gesneden door Johan Dijkstra. Een woord ter inleiding van Herman Poort. Groningen, 1927.
- Kooi, J. van der, *Volksverhalen in Friesland. Lector en modelinge overlevering. Een typencatalogus*. Groningen, 1984.
- Kooijman, H. *Volksverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant*. Verzameld en van commentaar voorzien door H. Kooijman. Met een inleiding door A.J. Dekker en registers door A.J.

- Dekker & K. Schell. Amsterdam, 1988.
- Kvideland, Reimund & Karin Kvideland, Christliches Erzählen in norwegischen Erweckungsbewegungen, in: *Volksfrömmigkeit. Referate der österreichischen Volkskundetagung*. Graz, 1989, 219-231.
- Leary, James P., White guy's stories of the night street, *Journal of the Folklore Institute* 14 (1977), 59-71.
- ehmann, Albrecht, Erzählen eigener Erlebnisse im Alltag, *Zeitschrift für Volkskunde* 74 (1978), 198-215.
- Peeters, K.C., De Nederlandse Volkskunde-atlas. Bij het verschijnen van de eerste reeks kaarten, *Volkskunde* 61 (1960), 108-118.
- Poortinga, Ype, Fertelmienskip en -gelegenheid op it Surústerfean, in: *Miscellanea Frisica. In nije bondel Fryske studzjes*. Onder redactie van N.R. Àrhammer. Assen, 1984, 485-493.
- Poulsen, Richard G., The Ghost Ship: a legend among airline personnel, *Indiana Folklore* 11 (1978), 6-25.
- Rölleke, Heinz, 'Wo das Wünschen noch geholfen hat'. *Gesammelte Aufsätze zu den 'Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm'*. Bonn, 1985, 39-54.
- Simonides, D., Kinder als Träger der Tradition am Beispiel Polens, *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 71 (1975), 97-107.
- Stahl, Sandra K.D., *The personal narrative as folklore*, *Journal of the Folklore Institute* 14 (1977), 9-30.
- Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België*. Samengesteld door P.J. Meertens en Maurits de Meyer. Aflevering 1-4. Antwerpen/Amsterdam, 1959-1969.
- De volkskundevragenlijsten 1-58 (1934-1988) van het P.J. Meertens-Instituut*. Ingeleid door A.J. Dekker, voorzien van een register door J.J. Schell. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 12). Amsterdam, 1989.
- Voskuil, J.J., De beperkingen van de geografische methode, *Volkskundig Bulletin* 10 (1984), 111-125.
- Vries, Jan de, *Het sprookje. Opstellen van Jan de Vries*. Zutphen, 1929.
- Wachs, Eleanor, The crime-victim narrative as a folkloric genre, *Journal of the Folklore Institute* 19 (1982), 17-30.
- Welters, Henri, *Limburgsche Legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen*. Venlo, 1876.
- Westendorp, N., *Verhandeling over de vraag: Eene beknopte voordragt van den Noordsche Mythologie, ontleend uit de oorspronkelijke gedenkstukken, en met aanwijzing van het gebruik, dat hiervan in de Nederlandschen Dichtkunde zou kunnen gemaakt worden*. (Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Deel 2) 1830.